

ЕСТЕТИЧЕСКИТЕ ИДЕИ НА ЛЕОНИД ЛЕОНОВ И ДРАМАТУРГИЯТА НА ГЕОРГИ ДЖАГАРОВ

Маргарита Каназирска

Настъпи време, когато навлизането на художествения опит на съветската литература в другите национални литератури трябва да се оценява не само от гледна точка на преките литературни контакти, не само като момент на непосредствено въздействие на един или друг етап от историко-литературното развитие. Настъпи време, когато се налага да се проникне още по-дълбоко в същността на литературното взаимодействие, да се осмисли то във връзка с повторението на закономерностите, с творческото присъствие на естетическите идеи на съветската литература в духовния свят на другите социалистически литератури. Иначе казано, спиралата на богатата традиция в изучаването на международните литературни връзки направи нов завои, който отразява съвършено нов момент от литературните взаимоотношения след Втората световна война, породила общността на общественото, политическото и културното развитие на много страни със Съветския съюз.

Тъкмо сега с цялата си настойчивост възниква въпросът за наличието на типологични сходни естетически явления, обусловени от близостта в обществите импулси, от родството на редица проблеми и принципи на изображение, от общността на творческите цели и стремежи. Сега сравнителното изучаване на две литератури — в случая ни интересува българската и съветската — насочва вниманието, както се изразява съветският учен А. Овчаренко, към „правилно разбиране на естетическите основи, художествено своеобразие и новаторска същност на литературното творчество“¹. В този смисъл много явна и продуктивна е предложената в науката аксиома — литературното влияние (в широк смисъл на думата) е естетическа категория.² Тук понятието „влияние“ е схванато като творчески допир, докосване, като взаимопроникване на литературите. Такава постановка на въпроса предпазва от опростяване, от примитивно посочване единствено на литературни аналогии и съвпадения. Тя внушава широта в погледа при разглеждане на литературните взаимовръзки. Тъкмо на такава основа може да се покаже отражението на естетическия опит на съветската литература върху общия литературен процес у нас, върху творчеството на един или друг писател.

Материал за наблюдение в настоящата статия е сходството на естетически идеи и намерения за изразяването им художествени принципи у такива различни на пръв поглед творци като Леонид Леонов и Георги Джагаров, най-ярко от-

¹ А. Овчаренко. Социалистическая литература и современный литературный процесс. Изд. 3-е, дополненное. М., 1975, с. 321.

² Вж. Хр. Лудевски. Съветската литература в България. Връзки, влияние, типология. С., 1977, с. 21.

крояващо се в две забележителни творби на социалистическия реализъм като романът „Руският лес“ и писателата „Тази малка земя“.

Както се разбира, тук въпросът не се свежда до школуване, до овладяване художествения опит на утвърдения автор от по-младия, до възприемане и усъвършенстване на майсторството или до творческо развиване на натрупаните вече постижения от Леонов. Това са важни аспекти на проблема за литературното взаимодействие, но то с това не се изчерпва. Даже в случая е обратното — ако се открива в някои от посочените аспекти близост у двамата автори, то тя трябва да се разбира като резултат, като функция на определени естетически общности. „Процесът на „взаимовръзките“ между писателите, литературите по своята дълбока същност е процес на изявяване, развитие и обогатяване на онова начало, което отличава един писател от друг, на една литература от друга, и заедно с това на онова начало, което сближава един писател с друг, една литература с друга.“³

Такава постановка на въпроса позволява действително литературното взаимодействие да се схваща като естетическа категория, защото се навлиза в сферата на естетическата същност на сравняваните сходни явления и процеси, в сферата на художественото съзнание, а не само в областта на поетиката, която по думите на И. Г. Неупокоева в последните години беше предмет на доста съсредоточено изучаване при сравнение на литературните направления, жанрове и художествени стилове.⁴

Тук, разбира се, не бива да се изпуска и такава важна подробност — близостта винаги се пречупва през националния опит, традиции и творческа индивидуалност на сравняваните автори.

* * *

В нашата литературна наука се е оформило становището, че за Леонова традиция в българската художествена проза и съвременна драматургия е трудно да се говори конкретно, че изучаването на приемствените връзки на Леонов с българските писатели има сложна съдба. И действително няма ярки доказателства, потвърждаващи възприемането, особено когато става дума за традиция. Независимо от това проблемът за изучаването на типологическите сходства в българската и съветската литература си остава и в тази насока могат да се направят редица наблюдения и изводи, които да лежат в основата на една хипотеза за близостта на естетическите идеи на автора на „Руският лес“ и някои български творци.

Г. Джагаров досега не е правил признания, че е поклонник на изкуството на Леонов или че се е „влиял“ от него.

В случая е по-важно да се установи типологичното и „кръвно“ родство между такива творци като Г. Джагаров и Л. Леонов, което може да бъде само на международна основа, да се очертае общото в мощната художествена и идеологическа сила на естетическите им идеи, общото в идеала им за човека. И двамата внасят в литературата въпроси, които позволяват да се видят обикновените проблеми на човешкото битие в рамките на големите проблеми на историята в тяхното задълбочено философско осмисляне.

Г. Джагаров е оригинално явление в българската литература. Той навлезе в българското социалистическо изкуство през 50-те—60-те години с мащабността на темите в своята поезия и драматургия, със свои значими художествени

³ А. Овчаренко. Социалистическая литература и современный литературный процесс. М., 1975, с. 345.

⁴ В ж. И. Г. Неупокоева. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. М., 1976, с. 92.

иден, със своя естетика и виждане за света и човека. „Неговото бунтовно чувство и размирна мисъл, открояващи съвременността в историческото ѝ съдържание и дълбоката ѝ драматична конфликтност — пише П. Зарев — още ще привлечат вниманието.“⁵ Революцията и историята, патриотизмът и социалистическият идеал, чистотата на нравствения порив и доблестта, мъжеството и болката са крайните точки, в които се движи амплитудата на чувствата и мислите в поезията на Г. Джагаров. В случая не си поставям за цел да разглеждам тази страна от творческата мощ на таланта. По-важно е да се открият координатите на художественото съзнание, което носи Джагаров като поет. В последната му поетична книга „Понякога“ (1975) има една творба, която според мен най-ясно очертава посоките във философската настроеност и дълбочина на неговото мислене.

Трябва да сме умни, да сме умни!

Трябва над живота и смъртта

огънят на мисълта да лумне,

за да бъде по-щастлив света!

Трябва да сме умни, казвам, умни!

Трябва умно да горим, да спорим,

умно да мълчим и да говорим,

умно да живеем, да се борим,

умно с умни хора да дружим,

трябва умно път да си избираме

и по пътя умно да вървим.

Трябва дори умно да умираме,

ако искаме да победим!

(„Ако искаме да победим“)

Позволих си да приведа изцяло тази творба, защото тя е ключова не само за поезията, но и за драматургията на Джагаров. В нея поетът е изразил творческото си кредо, в което чувствата са овладени, а размислите емоционални или се е получило онова, което по думите на Леонов може да се нарече „емоционален разум“. Това произведение чудесно характеризира органичната връзка на поета и драматурга Джагаров, у когото с еднаква сила напират неспокойната, търсеща и тревожна мисъл и вътрешната страстност на неизлизащата никога на повърхността, нестигаща до екзалтация емоционалност. „Ако искаме да победим“ е творба, която би могла да послужи като епиграф към драматургичното творчество на поета.

Пиесите на Джагаров от 60-те години, особено „Прокурорът“, са развълнуван философски размисъл именно за пътя на човека в съвременното общество, за сложните контраверзии на историята, в които попада човешката личност, за „огъня на мисълта“, който пари човешкото съзнание, за избора на решението в най-трудни ситуации на живота или най-драматични, понякога трагични състояния на духа.

Тъкмо в тази посока се движат идейно-философските и нравствени търсения на класика на съветската литература Леонид Леонов в продължение на няколко десетилетия, тъкмо тук би могла да се роди „кръвната“ връзка между него и българския драматург. На първо място при откриване естетическите основи на сходството у тези двама оригинални творци стои интересът към проникновено осмисляне на съвременността, към улавяне същността на жизнените процеси и явления в тяхната философска дълбочина.

⁵ П. Зарев. Поет и драматург. — Лит. мисъл, 1975, кн. 6, с. 15.

По повод на пиесата „Прокурорът“ Джагаров в една анкета споделя: „... . Аз не си поставям за цел да решавам някаква временна задача, от днес за утре. Аз съм се мъчил да надникна в действителността с нейните противоречия, с нейните движещи се сили. Прокурорът превръща себе си в сонда, с която иска да пробие всички пластове на живота, за да открие онова съкровище от идеи, което е единственият смисъл на задачата му (курс. авт.). Той разлага себе си на части, но не за да руши, а за да изгражда. Премайнавайки през всички пластове, анализирайки собственото си поведение, той открива в душата си наред със златните жилки мътилката на ежедневието. Но колкото по-дълбоко прониква, толкова повече мътилката отпада, за да остане в края на краищата онова, към което се стреми.“⁶

Това признание навежда мисълта на изследвача до няколко извода. Първо, общочовешките, а не само конкретно-историческите измерения на проблемите вълнуват писателя; второ, една особена, духовна връзка присъествува между автор и герой; трето, проникателното вглеждане в жизнените процеси и откриването на „съкровището от идеи“, които мотивират човешкото поведение, е главната задача на драматурга Джагаров. Най-интересното обаче е това, че това признание би могло да принадлежи и на Леонов — по основните си опорни точки то е част от естетическата му програма. Ако на нещо така много настоява авторът на „Крадец“ и „Път към Океана“, на „Руският лес“ и „Евгения Ивановна“, то това е откриването на „философската формула“ на явленията, на „гигантското торнадо“ на идеите, които определят поведението на човешката личност.

„Великият сблъсък на идеи“ у Леонов и Джагаров извежда художественото изображение до философското обобщение, извън орбитата на житейски-обикновеното или битово-натуралистичното, над „мътилката на ежедневието“, за да се достигне до „златните жилки“ (Джагаров) или „златния прах на философското осмисляне“ (Леонов).

Наблюденията над живота, проникателното изследване на действителността у двамата творци винаги водят до внушаването на определена идея. Това може да бъде идеята за отговорността на човека пред времето и другите, за съвестта и доверието, за доброто и злото, за родината и природата, за хуманизма и човешкия прогрес, за бъдещето и дълга пред потомците. Това изключително внимание на двамата автори към света на идеите, движещи обществото и поведението на личността, е друга много важна страна в очертаването на онова начало, което ги сближава, характерен принцип на естетическите им обобщения над съвременността, момент от концепцията им за човека и живота.

При това у Леонов и Джагаров се открива едно постоянство в обработването на едни и същи идеи, което не значи повторение, а вяръност, страстност и целеустременост в отстояването и внушаването им. Първият настоява в не едно от интервюта си, че в неговото творчество има „главни идеи“, които минават през всичките му книги. За тях той е „готов да даде отговор пред суровия съдия на времето“. Вторият подчертава, че „изгражда идеите си не за ден-два и за тях залага живота си“. Ето възните, на които се претегля творческото поведение у тези художници. Оттук идеите в естетиката им водят след себе си до философския спор, оживения сблъсък на концепции, идеологически двубой. В кръстосаното сечение на възгледи се ражда истината за техните герои. Пиесата на Джагаров „Прокурорът“ изцяло е издържана в „неистов спор“ (Достоевски). При това цялата нейна вътрешна структура се опира върху интересубективния диалог в съзнанието на личността. За Леонов това е характерен поетичен принцип от началото на творческия му път. Всички възможни гледни точки в решението

⁶ Вж. Ч. Добрев. Лирична драма. С., 1973, с. 384 (анкета с Г. Джагаров).

на дадена идея се преплитат в самосъзнанието на автор и герой, проверяват се чрез различните човешки съдби („Краят на дребния човек“, „Крадец“, „Руският лес“, „Evgenia Ivanovna“).

Оттук и сходството в интереса на Леонов и Джагаров към човека, към вътрешните импулси на неговото поведение, към онези неразгадани, потайни ъгълчета на човешката душа, към она тласък, който понякога „заставя ръката да стигне гърлото на Дездемона“⁷. Някога авторът на „Язовци“ и „Крадец“ навлезе в съветската литература с идеята за „молекулярно“ разглеждане на личността, с мисълта с „лупа“ да се изследват „рефлексите върху парчето изригнала лава“. „Изкуството — пише той — е призвано да отрази най-мощните човешки страсти, най-дълбоките емоции и бурни човешки темпераменти.“⁸

„Моят поглед — признава Джагаров — е насочен към скритите пружини на човешкото поведение. За мен изкуството не е игра с шахматни фигури, а проникване в човешката природа. Затуй аз търся човека там, дето той в изпитание може да отстои човешкото в себе си или да го разруши. Мярката за оценката е нашият комунистически идеал. В движението към него се разкриват безгранични възможности.“⁹

При Леонов и Джагаров близки се оказват философско-нравствените и духовни измерения, в които се разглежда човешката съдба. Те поставят личността във водовъртежа на решителни изпитания, понякога обръщайки я с лице към смъртта, избирайки крайно нажежена конкретно-историческа ситуация. И всичко това все с една цел — да се оголи амалгамата на чувствата и мислите, да се детерминира повратната точка в поведението на човека, да се катализират духовните процеси, за да получат външния си израз. И при двамата автори мярката за ценността на човешката личност се оказва все една и съща — „социалистическата човечност“, „висшата нравственост“ (Леонов), „комунистическият идеал“ (Джагаров). Леоновият Курилов („Път към Океана“) и Джагаровият Прокурор („Прокурорът“) при изключителността на ситуацията съумяват да останат „хора с велики сърца“, „човекопланини“, от чийто върхове се виждат хоризонтите на бъдещето. Тези кристално чисти герои биха могли в един глас да повторят: „Да бъдеш на поста си, да бъдеш докрай, да пламтиш и да светиш в защита на разума и правдата — ето примера и подвига! Само тогава можем да си отидем от света с чувството за изпълнен дълг. Всичко останало е лъжа. Да, глупост и лъжа!“¹⁰

Размисълът за бъдещето и оценката на настоящето сутрешните проекции ще измъчват много от героите на Леонов (Фирсов от „Крадец“, Увадиев от „Сот“, Скутаревски от едноименния роман, Литовченко от „Превземането на Великошумск“, Вихров от „Руският лес“) и Джагаров (Янев от „И утре е ден“, Прокурорът от едноименната пиеса, Радев от „Тази малка земя“). Техният поглед много често е вперен в бъдещето. Мястото на човека в съвременността и неговата ценност винаги се измерват с критерия на потомците. За автора на „Път към Океана“ това е неопровержим естетически принцип. Неговият Курилов обича да се рее в пространството на „сияещата неизвестност“, опитвайки се „да изтегли“ координатите на утрешния ден, на Океана като символ на комунистическото бъдеще. Леонов навсякъде — и в художествен, и в публицистичен план

⁷ Л. Леонов. По координатам жизни. — Вопросы литературы, 1966, кн. 6, с. 160.

⁸ Л. Леонов. Собр. сочинений в 10 т. Т. 10. М., 1972, с. 24. По-нататък цитатите от публицистика и художественото творчество на Леонов са направени по това издание. В текста в скоби посочвам тома и страницата.

⁹ Диалог на Банчо Банов с Г. Джагаров. Програма на театрална постановка на пиесата „Прокурорът“ в Народния театър (1965).

¹⁰ Г. Джагаров. Прокурорът. Тази малка земя. С., 1975, с. 107. По-нататък цитатите от тези пиеси на Джагаров са направени по това издание. В текста в скоби посочвам страницата.

— особено подчертава тази страна на изкуството — възможностите му „да предсказва“, „да прогнозира“, с мярката на потомците да определя съдържанието и смисъла на днешното, отговорността на човека за изпълнен или неизпълнен дълг. Затова неизменна и съществена част от неговата естетика е изискването творецът да се вглежда в „перспективите на света“. В едно от последните си интервюта, публикувано в България, писателят отново се връща към изказаната преди 40 години идея за „мечтателството“: „На литературата — казва Леонов — се пада отговорното задължение да отправя пред своите читатели покана в Бъдещето, като изобразява главното в него. Но затова е необходима голяма, бих казал, жизнено важна отговорност от всеки творец пред самия себе си, пред читателите, партията и народа. Защото изкуството общува не само със своите съвременници, но и с бъдещите поколения. Следователно всеки писател, всеки деец на художествената правда трябва да бъде отговорен и пред бъдещите поколения.“¹¹

У Джагаров няма подобни признания. Но в авторската субективност, излъчваща се от образите на някои негови предпочитани герои, може да се усети сходна творческа позиция. Неговият Прокурор е разтревожен за съдбата на човека и хуманизма не само и не толкова във връзка с нормите на съвременното му общество, колкото от гледна точка на бъдещето и изискванията на потомците. Неслучайно въпросите на нравствения дълг и самооценката на човешкото поведение, измерени с погледа на бъдещите поколения, стават сърцевина на идейния двубой между Прокурора и Следователя в кулминационните, финални сцени на Джагаровата пиеса:

Следователят: „Много ви безпокои вас бъдещето, другарю прокурор. Изглежда, че сте сигурен в своето безсмъртие. А мене тази тема изобщо не ме занимава. Аз съм обикновен редник и знам, че моят живот свършва с последната задача, която ще изпълня. И не се безпокоя. Просто гледам да си върша работата. Днешната! И ако довечера началникът се усмихне, ще бъда доволен.“

Прокурорът: „А аз — не! Аз искам да знам какво ще бъде утре. Искам да проникна в бъдещето, от него да погледна на своите постъпки. Ще мога ли, питам се, ще мога ли с чиста съвест да потвърдя онова, което днес мисля и върша?“ (87).

Идеята за човека и отговорността му пред времето и потомците е централна в естетиката на Леонов и Джагаров. Именно тя подхранва близостта в гражданските и нравствените им концепции, във възгледите им за поведението на творческата личност. Двата писатели се оформят като художници в различни десетилетия на XX столетие, но еднакво опърлят крилете си на младини в горещата вълна на революцията. Високите революционни идеали — за духовно съвършения човек и хармонично изграждане на обществото — лягат в основата на всичките им по-сетнешни идеологически, социално-нравствени и естетически търсения.

Така очертаните допирни точки в гражданските, философските и нравствените идеи в естетиката на съветския писател и българския поет-драматург могат да станат изходни за изявяването на онова начало, което ги сближава в романа „Руският лес“ и пиесата „Тази малка земя“.

* * *

Леонов и Джагаров са творци от различни поколения, но съвременници на XX в. Това ги прави участници в още един диалог, породен от нашата бурна епоха, кондензирал в себе си в друг аспект голяма част от концепциите им за

¹¹ В. Пулс, бр. 25, 2. XII. 1975.

света. В диалога за отношението на човека към природата, за опазване изворите на живота, за осигуряване бъдещето на хората отново намира съзвучието на техните естетически и художествени идеи. Въпреки „планетарността“ (П. Зарев) на проблема те като дълбоко национални художници съумяват да го оплодят с мисълта за бъдещето на нацията, за съдбините на народа, придавайки му конкретна насоченост — защита на „зеленото богатство“ на Русия или опазване чистотата на околната среда, на българския чернозем.

Спорът за гората или земята в романа „Руският лес“ (1953) и пиесата „Тази малка земя“ (1972) става отправна точка на двамата творци за директно изразяване на най-съкровени им граждански, философски и нравствени концепции. Особената духовна връзка на писателите и техните герои (Вихров, Радев) с образа на родината, с историческото битие на народа позволява един такъв проблем като „човекът и природата“ да се обвърже с най-актуалните въпроси на съвременността като хуманизма и човешкото благо.

Леоновият роман и Джагаровата пиеса са инспирирани от едни и същи импулси — честното и грижовно отношение към природния свят като част от отечеството. Искреният и чист патриотизъм се съединява с морално-философската конфликтност.

През 50-те години авторът на „Руският лес“ със своето произведение постави началото на една полемика, получила широк обществен резонанс, която се оказва не с тясно национално, а с общочовешко звучене. Двадесет години по-късно с пиесата „Тази малка земя“ Джагаров се включва в този спор, давайки свой творчески принос и отговор в диалога за опазване на природата, на парчето плодородна земя, на онова, върху което се крепи съществуването на българина, в по-широк план — на цялото човечество. Темпераментите и цялата вътрешна настроеност на двамата автори тласкат към активно участие в решението на въпроса — по същество — за основите на битието. Съветската критика веднага улови склонността на Леонов към „вмешателство“ в обществените и духовния процес на страната, както някога се изрази Горки по повод на романа „Сот“. Във връзка с „Тази малка земя“ П. Зарев писа: Това е „една Джагарова намеса в живота ни, една воля за посяване на морал, за възпитаване на чувствата ни“¹².

Леонов и Джагаров създават творби, които се родят с апологията на живия живот, страстно отричащи всичко онова, което нарушава неговата цялост и подкопава вътрешните му устои. Те отхвърлят безплодното философстване или отвлечените разсъждения в негова защита, не приемат безскрупулното унищожаване на леса или земята, прикрито понякога с псевдореволюционни фрази за социалистическо строителство или индустриален просперитет.

За тази своя концепция Леонов и Джагаров в „Руският лес“ и „Тази малка земя“ намират съответна художествена структура. И в двете творби независимо от жанровите различия разгръщането на проблемите, на сюжетните колизии, на симпатиите и антипатиите на героите се гради върху концептуалния спор, който надхвърля границите на научната полемика и се превръща в спор идеологически, политически, етичен. В този план основният конфликт е не толкова външен, колкото вътрешен, конфликт на идеи, гледни точки и становища.

Така проблемът за човека и природата, за опазване на околната среда получава широко звучене, тъй като става дума не само за това да се запазят милиони хектари гора или хиляди декари плодородна земя, а да се отстъпи ли от научната честност и безкомпромисност. По същество това е един дълбоко хуманен въпрос, който в дълбочина и двамата автори свързват със съдбата на младото поколение („Руският лес“), с чистота на духовната и природната среда, в която

¹² П. Зарев. Поег и драматург. — Литературна мисъл, 1975, кн. 6, с. 15.

ще се формира новороденият човек („Тази малка земя“). В романа на Леонов образът на леса постепенно получава символично значение, натрупват се една след друга метафорите за изворчето, за „живата вода“, „за „земната сила“ и пр. Чрез тях авторът внушава идеята за първообраза на живота, началото на всички начала в народния, национален и отделен човешки живот.

В един епизод на романа „Руският лес“ юношата Вихров със светло лице-ване съзерцава бликащото тайнство на мирозданието, докосвайки с устни горския извор. Окъпан с „жива вода“, поел „земна сила“, той никога не прекъсва нишката с народното битие, свято пази народните съдбини. Затова така рязко категорична е неговата ответна реакция, когато по-късно Грациански се опитва да прекъсне бликащата струйка, да задуши вечното ѝ и нестихващо пулсиране, да спре живота. Изтръгналият се от Вихров спонтанен вик: „Ще те убия!“ — подсказва, че е омърсено нещо съкровено. Ето кое дава сили на този Леонов герой да живее, да твори, да изучава руската гора, да спори за нейната съдба и пр. Но зад този дълбоко личен план в поведението на Вихров се крие богатият философско-нравствен подтекст на авторската концепция за живота. Защото нарушаването на природната хармония е вече повод да се защитава човешкото благо и щастие, да се пази вечно обновяващата се субстанция на народния живот. Ето защо защитата на руския лес от професор Вихров е в същност защита на правото на руския народ да пази чисти и неосквернени вечните извори на националното си битие. Човешкото съществуване на Леоновия герой е осенено от висшата нравствена цел, подчинено е на благородна идея.

Точно такава символично звучене получава проблемът за опазване на околната среда, на българския чернозем в пиесата на Джагаров „Тази малка земя“. Идеята на автора е с огромна вътрешна вместимост — въздухът може да се отрови не само от дима на един завод, плодородната земя може да се унищожи не само от убийствените химически пари; истинското омърсяване на духовната среда и народния живот се подхранва от бацилите на егоизма, кариеризма, бездушното и студенината към бъдещата съдба на родината. В пиесата на Джагаров се раждат други метафори — „тази малка земя“, „златна земя“, които в дълбочина се намират в съзвучие с Леоновите. На нея, на „малката земя България“ и младият Радев, и зрелият учен по-късно посвещават всичките си сили. Повтарящият се лиричен мотив на народната песен „Янко море. . .“ символизира кръвната връзка на Джагаровия герой с народното съзнание и мислене. Това е изворът на неговата морална устойчивост в борбата с лазаровци и драгиевци. В изповедта на професор Радев към родната земя има нещо вихровско: „Когато остана насаме със земята, аз падам на колене пред нея и ми иде да ѝ се моля като на бог. Може би защото съм от село, може би защото професор Димов така ме е учил“ (с. 128).

Тази обич към родината и вниманието към народната съдба поддържат мълчаливата, без външна ефектност, без гръмки фрази настойчивост на професор Вихров и професор Радев в борбата им срещу талантите да отричат и рушат, да унищожават живота, да накръняват естествената хармония на света. Така в романа и пиесата се появява другата ос, около която се завърта концепцията на авторите за човека и природата. Мотивът за нравственото нищожество, за бездарността и таланта да се руши получава оригинално изпълнение в образите на Грациански и Лазаров, Чередилов и Драгиев, ортодоксите и Балчев и пр. И двамата автори правят „многопланов портрет“ на вътрешното безплодие, нравствената низост, кариеризма и егоизма, на равнодушието към онова, което се нарича „чистота на жизнената и духовна среда“. Леонов в лицето на Грациански обобщава чертите на едно явление, чинто измерения се оказват мимикрията, миметизмът, манията за величие, студенината към всяко творчество и живот. В лицето на Лазаров Джагаров поднася друго „рафинирано“ издание на безплот-

ния талант, на кариеризма с много преображения, чиито корени отвеждат не в буржоазната, а в нашата съвременност. Българският драматург великолепно е уловил друг вариант на безразличието към народните интереси и тежениния. Ако Грациански и Чередилов („Руският лес“) обладават дарбата винаги и всичко да отгледат, неспособността да творят, то Лазаров и Драгиев („Тази малка земя“) носят у себе си таланта да събират чужди мисли, да пишат книги, които никой не чете, славят се в науката с умението от три научни труда да правят един. В своята безиравственост, стигаща понякога до цинизъм, тези герои не се свенят да раздават етикети за политическа неблагонадеждност, прикривайки собствената си несъстоятелност с пищна революционна фразеология.

Тъкмо за това борбата на Вихров и Радев с тях е трудна. В романа „Руският лес“ един епизодичен герой изказва такава мисъл: „Ненавиждам фашизма. Фашизма в каквото и да е вид, двойната игра, удара зад ъгъла“ (X, 321). В „Тази малка земя“ Радев размишлява: „... Има убийства, които се извършват бавно, методично, незабелязано. Там изсекли гора, там отровили извора, там опустошили полето...“ (с. 217).

И двамата автори внушават особената, прикрита форма на двубоя при защитата на истинските, високонравствени с обществена значимост идеи. При това и професор Вихров, и професор Радев избират мълчаливата, изпълнена с много търпение и настойчивост, с огромно напрежение на моралните сили позиция, която предполага изключителната убеденост в собствената правота. Защо такъв избор? Дали той произтича от природата на самите герои, дали е продиктуван от обстоятелствата или е свързан с авторската концепция? У героите на Леонов и Джагаров може да се открие и едното, и другото, и третото. Душевна мекост, природна незлобливост, съчетани с твърдост и безкомпромисност на принципиалните убеждения са характерни черти на Вихров и Радев. Те не предпочитат открития сблъсък, защото в обкръжението на високопоставени кариеристи и администратори той би се оказал безперспективен. Доносът, клеветата, пресметливо съчинената мътва и пр. не могат да бъдат техни методи на борба — това би било в разрез с тяхната нравствена същност. Нещо повече. Откритата форма на сблъсъка би помогнала на антиподите им да опопшлят отсегояваните с толкова страст научни идеи и морални норми. Мълчаливият двубой не е израз на страх, а на убеденост, че рано или късно правотата на концепциите ще възтържествува.

Интересно е, че и светската, и българската критика трудно прие тази позиция на автори и герои. Докато по отношение образа на Вихров естетическата мисъл изживя сериозна еволюция в течение на четвърт век, то във връзка с образа на Радев още битуват мнения (особено на театралната критика) за „съзерцателност“, „пасивност“, „статичност“ на избраната форма на борба. Според мен у героя на Джагаров няма „противоречие в обективния характер на дейността му“, както твърди В. Каракашев.¹³ Напротив. Той доста рязко и напълнотелно напада лазаровци: „Вземете данните за качеството на почвата — вашата позиция не издържа никаква критика. Заводът още се строи, а реката е отровена, рибата гине, кислородът на въздуха е под допустимия минимум, растителността се задушаваша. И това е само началото. От вас ще се търси отговорност!“ (с. 199—200).

Джагаров чрез Радев изказва категорично една мисъл, която е несъмнено важна като авторска оценка на този характер и като художническа концепция в пиесата: „Аз признавам само една наука. Тази, която не руши, а създава ценности“ (с. 200). Тази сентенция е близка и до Леоновото виждане за живота и ролята на науката като особен вид творчество.

¹³ В. Каракашев. Професор Радев и антиподите. — Пламък, 1975, кн. 9, с. 148.

В „Руският лес“ и „Тази малка земя“ биха могли да се открият и други допирни точки в съдържателната и поетическата структура. Например главните персонажи Вихров и Грациански, Радев и Лазаров като магнетични полюси разполагат около себе си другите — привържениците и съмишлениците. Писателите се интересуват не само от самооценката на героите, но и от резонанса на техните идеи и поведение в лицето на обществото. Като истински майстори в познанието и изображението на човека Леонов и Джагаров съумяват да прекарат през личността не една, а десетки „координати“, за да определят по-вярно истинската ѝ нравствена и обществена стойност. Най-меродавен обаче за двамата автори остава рефлексът от идеите на Вихров и Радев, Грациански и Лазаров в съзнанието и оценката на младото поколение, олицетворяващо в творбите мисълта за бъдещето. Както се вижда, Леонов и Джагаров не пренебрегват един от характерните си естетически принципи — с погледа на утрешния ден да осмислят днешното, едно или друго поведение на личността. В „Руският лес“ поради възможностите на епическата форма този принцип се реализира многопланово. Най-суровата, но обективна присъда за Вихров и Грациански се произнася от Поля. Дъщерята на професора търси истината за своя баща, оплют за книгите и идеите си в научния официоз. Поля попада на знаменитата встъпителна лекция на професор Вихров и разбира, че искреният патриотизъм, безпределната всеотдайност към съдбата на руския лес и Русия не могат да бъдат само фраза. Така силно е въздействието от вдъхновените думи на отдадения на делото си учен върху присъстващите.

В „Тази малка земя“ поради спецификата на жанра професор Радев не произнася двучасови лекции. Като истински художник Джагаров намира друг похват, за да предаде обаянието от личността на защитника на „златната земя“. Бившата студентка на Радев Снежа, влюбена в научната му честност и безкомпромисност, му разказва сън, в който най-впечатляващо е отражението на неговата лекция върху младата аудитория: „Бяхте сам, изправихте се на катедрата и прочетохте встъпителната си лекция, помните ли? — казахте, че нашата земя е малка, но човек сутрин може да се напече на морския пясък, на обед на откъс сред дебрите на Стара планина, а вечер да се спусне по снежните писти на Рила и Пирин, полета и гори, върхове и пропасти, тишина и бури, жълто и зелено, черно и синьо, земята ни — това сме ние, затуй трябва да я пазим и обичаме. . . (. .) Студентите ръкопляскаха, тропяха и викаха от възторг, а аз мълчах, не мълчах, а се държах с две ръце за гърлото да не заплача — да бях заплакала, щеше да ми олекне, но не заплаках, а затаих в себе си радостта, че съм ви открила, и сега това чувство е в мене, то ме изгаря, ден и нощ ме гори и аз вървя подире ви като нестинарка по своята жаравя, а вие дори не ме забелязвате“ (с. 219).

Това не е само изповед в любов на ученика към учителя, към човека и учения. Това е още една характерология на личности като Радев, които търсят истината не за себе си, а за другите, за бъдещето, до болка влюбени в родната земя, в синия простор, настоявайки да останат те винаги неопетнени.

Близостта в съдържателните и поетически структури на „Руският лес“ и „Тази малка земя“ се подхранва още от символиката и метафорите, от многозначността на детайлите, от мотивите и лайтмотивите, към които Леонов и Джагаров имат особена склонност. Така се изгражда цялостната вътрешна атмосфера на творбите. Всичко това издава сходството в художественото съзнание и мислене на двамата писатели, което обхваща едно богатство от близки по същността си естетически идеи, социално-философски и нравствени концепции.

. . . В началото на статията поставих един открит въпрос — дали е била възможна „срещата“ на българския драматург с Леонов. Категоричният факт

пак отсъства, но е налице благодатната почва на едно художествено творчество и естетическо съзнание, съдържащи такива ферменти, които биха позволили „семената“ на Леоновите идеи да покълнат богато. Може би не случайно през 1970 г. по време на срещата на българските писатели с автора на „Руският лес“ Г. Джагаров каза такива знаменателни думи: „България в този ден среща един голям писател, един наш учител и брат, и тя е щастлива, че ѝ е оказана такава чест. Струва ми се, че през дните, които Леонид Леонов ще прекара в България, той ще почувствува не само в кръга на своите колеги, българските писатели, но и навсякъде по нашата земя любов към неговото мащабно мислене по всички въпроси, отнасящи се до литературата, до нейната съдба, до съдбата на човечеството и революцията, любов, предава и силна към неговата родина.“¹⁴

Може би в това „наш учител и брат“ да прозира и дълбоко личната духовна привързаност на Джагаров към класика на руската съветска литература. Много е възможно. Времето ще покаже правотата на подобно предположение. . . Безспорно обаче остава едно — близостта на Леонов и Джагаров като писатели социалистически реалисти, които се вълнуват от най-важните философски съотношения „човек и история“, „човек и родина“, „личност и общество“, изследвайки най-парливите въпроси на съвременността, вглеждайки се все напред в бъдещето и съдбата на човешкия прогрес.

¹⁴ Литературен фронт, бр. 43, 21. X. 1970.